

ВІД АВТОРА

Вплив архітектури на собі я відчув давно, в роки раннього дитинства, коли ще не знав слова «архітектура», не розумів значення і змісту його. В свята батько мій ходив до церкви. Часом брав і мене, малого, з собою. І кожного разу відвідування церкви викликало у мене якісь неясні поривання, нез'ясовану схвильованість. Я не вмію точніше словами передати ці почуття, але й досі пам'ятаю і згадую їх. Художньо-архітектурний образ церкви безпосередньо впливав на чуття, збуджував емоції. Старовинна церковка — її архітектура — на протязі всього мого раннього дитинства пробуджувала в мені естетичні почуття, формувала, виховувала їх.

Наша дерев'яна одноверха церковка¹⁾ стояла на пагорку. Видно її було здалеку. Струнка маса її стрімко злітала вгору. Виглядала вона зовсім невагомою і такою легенькою, що мені, малому, часом здавалося: ось-ось вона відокремитися від пагорку і полине у височінь. Була наша церковка не тільки легенька, але й привабливо красива: біла-біла, як голубка, з веселими, хвилястими зеленими заламами. Завершувала будову величава золота «митра» з хрестом, яка в сонячні дні своїм нестерпно дзвінким блиском загонисто врзалася в блакить неба.

Всередині доводилося мені бачити нашу церкву в різні пори року, вдень і вночі, при заході сонця й на світанку.

В нічні години, осяяна коливанням тьмяних вібруючих відблисків запалених свічок, здавалася вона загадковою, стримано замкненою. Блимання свічок виривало з пільми найближчі до світла частини будови, все останнє потопало в мороку. Простір за межами освітлення був позбавлений чітких форм; невідомо було, як далеко він простягнувся; не можна було відчутти, де і як він закінчувався. Це бентежило, викликало тоскне невдоволення, неясні побоювання.

Частіш все ж згадую я нашу церковку при денному освітленні. Найяскравіше пам'ятаю її залиту всю, зверху донизу, золотавими проміннями сонця. Тоді відкривався весь її внутрішній простір; архітектурні форми промовляли чітко, на повний голос. Верх її, переможно злітаючи догори, звучав як урочистий заклик фанфар. Тоді вона викликала подив, збуджувала схвильованість, піднесено урочистий, радісний настрій.

Згодом, багато років пізніш, я усвідомив, що цей настрій породжувала продумана й вивірена багатовіковою практикою система сполучення певних архітектурних форм, порядок розгортання просторових об'ємів, ритм ліній і площин. Творцем цих настроїв був натхнений майстер-будівник, який володів чарівним мистецьким талантом і знанням законів побудови художньо-архітектурного образу. З того часу твердо закріпилася в мені свідомо шаноблива повага до народних майстрів — творців старовинної української дерев'яної монументальної архітектури. І чим ширше розкривалася згодом переді мною їх творчість, тим глибшала до них пошана.

Мої ранні дитячі враження від архітектури були, очевидно, глибокі; нехай ще неясні й неусвідомлені, але вже привабливі й закличні. З того часу

¹⁾ Церква Миколи в місті Лебедині Сумської обл.

ВСТУП

*Гомін сокир не затухав ніколи
на просторах українських земель^{[1]*}*

М. Грушевський

Перші писані відомості про дерев'яні церкви на території України дійшли до нас з X ст. Згадку про дерев'яну церкву Іллі в Києві на Подолі, побудовану в першій половині X в., знаходимо в трактаті князя Ігоря з греками^[2]. З XI в. писані відомості про дерев'яне церковне будівництво з'являються все частіше. В 1020–1026 рр. князь Ярослав Мудрий над могилою Бориса і Гліба «возгради церковь велику, имѣющую верхов пять»^[3]. Церква та була дерев'яна, збудував її вишгородський «горододілець» Мироніг. Згодом другий горододілець Ждан-Микола вибудував у Вишгороді ж другу дерев'яну Борисоглібську церкву, але «в верх в один»^[4].

Нетривкість і недовговічність будівельного матеріалу (дерево), з якого зводилися перші церкви, пожежі та інші руйнуючі чинники, а також постійне зростання потреби в церквах у зв'язку з поширенням християнства спричинилися й спонукали до широкого розвитку дерев'яного монументального будівництва, постійної творчості в цій галузі.

Про характер і лице дерев'яної монументальної архітектури доби Київської держави і ближчих наступних віків ми нічого докладно не знаємо і можемо лише апіорно, шляхом аналогій, у самих загальних контурах відгадувати основні риси та напрямки її розвитку¹⁾.

На початку дерев'яні церкви повинні були мати якісь точки зіткнення з місцевою сучасною мурованою культовою монументальною архітектурою, бо того вимагав ритуал відправи культових служб.

Не підлягає ніяким сумнівам те, що з найдавніших часів і постійно існував самий тісний зв'язок — і в конструкціях, і в архітектурних формах — між дерев'яною монументальною архітектурою та оборонним фортифікаційним будівництвом — рубленими дерев'яними замками, зокрема з їх оборонними, вартовими та надбрамними вежами²⁾. Вище ми наводили свідчення літописців про те, що церкви в XI ст. будували «горододільці». Дослідники решток наших старовинних замків (таких як, наприклад, у Білгородці^[5]) приходять до висновку, що вони були останнім словом дерев'яної рубленої техніки свого часу. Уже в X ст. князь Володимир для захисту від кочівників побудував значну кількість міцних дерев'яних рублених замків. Інтенсивне будівництво нових і репарації старих дерев'яних замків тривали аж до XVIII в. включно³⁾.

* [Коментар упорядника (посилання у квадратних дужках) див. у розділі «Примітки»; у квадратні дужки також узяті локальні зауваження та уточнення по тексту. — *Олександр Савчук*].

¹⁾ Огляд розвитку поглядів на генезис українських дерев'яних церков подав Д. Щербаківський в статті «Українські дерев'яні церкви. Короткий огляд розробки питання» (Збірник секції мистецтв Українського Наукового Товариства. Київ. 1921. [С. 80–102]).

²⁾ Серед досліджених нами на Лівобережжі найстаріші церкви, такі як Юрія в Іваниці, Воскресенська в Любечі і група пізніших церков «баштового» типу, зберегли прямий зв'язок з рубленими баштами оборонних замків.

³⁾ Під 1276 р. в Іпатському літопису записано: «И посла Володимир моужа хитра именем Олексу, иже бяше при отци его многи города рууба, и посла и Владимир... изнайти мѣсто город ставити... И потом срууби город и нарече имя ему Каменец»^[6]. Під 1259 р. в Іпатському літопису оповідається про будівництво в Холмі вежі «средѣ города... создана же сама древом тесаным»^[7].

висновок, що на Лівобережжі тип одностовпних церков нібито набув значно більшого поширення, ніж на Правобережжі.

ВИВЧЕННЯ ЦЕРКОВ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Дерев'яне монументальне будівництво Галичини привернуло до себе увагу вчених уже в середині XIX ст. Дерев'яні церкви Правобережжя стали вивчатися з початку XX ст. (роботи Ю. Сіцинського, В. Щербаківського, Г. Павлуцького, О. Новицького, Д. Щербаківського)¹⁾.

Про церкви Лівобережжя перші писані відомості знаходимо у Шафонського в його «Опису Чернігівського намісництва»²⁾, складеному в 1786 р. Автор цього «Опису» в своїх оцінках архітектури виходить з позицій псевдокласицизму. Тому, наприклад, мурована Благовіщенська церква в Березному, на думку автора, «без правил³⁾ и красоты построена». Про дерев'яні ж церкви того ж Березного Шафонський писав так: «высокие, никакого великолепия не изъявляющие» [с. 379].

В 1852 р. вийшли з друку «Записки о Полтавской губернии» Арандаренка⁴⁾. Автор «Записок» подає не менш курйозні, ніж Шафонський, характеристики церков. Про церкву Спаса в Полтаві він писав: «В старинном русском стиле, чем и отличается от прочих старинных церквей в Полтавской губернии, которые почти все греческой архитектуры» [с. 33]. На думку Арандаренка, «греческой архитектуры» була також Успенська церква XVII в. в Лютеньках. В окремих випадках Арандаренко у відмінні від Шафонського дає схвальні оцінки деяким дерев'яним церквам Полтавщини. Про дерев'яну п'ятиверху Успенську церкву в Говтві у Арандаренка читаємо: «изящная, легкая, в размерах стройная и вполне соответствующая красоте природы того величественного холма, на котором воздвигнут этот прекрасный храм, обращающий на себя внимание знатока и любителя художеств» [с. 177–178]. На думку Арандаренка, і дерев'яна Троїцька церква в Лубнах збудована теж в «греческом стиле». Вона була п'ятиверха «в размерах стройных и очень хорошо группированных. Здание вообще обширное и высокое, обращающее на себя внимание пропорциональностью размеров, удачно примененных к положению холма»⁵⁾ [с. 272].

Наприкінці 50-х років XIX ст. Філарет Гумилевський випустив у світ «Описание Харьковской епархии»⁶⁾, а в 60-х і початку 70-х років — «Описание Черниговской епархии»⁷⁾. В них він подав систематичний огляд церков, пам'яток мистецтва і стародруків, що переховувались в них, опублікував важливі документи з архівів церков, консисторій та інших архівосховищ. Здебільшого ці документи згодом зникли.

В 1877 р. надруковано цікаву книжечку Надхіна, в якій автор захоплює описує красу старого (до перебудови) Новомосковського собору⁸⁾. Народна дерев'яна монументальна архітектура Полтавщини (і взагалі Лівобережжя) привернула до себе в 80-х роках минулого [XIX] століття увагу художника П. Мартиновича та письменника В. Горленка, які надрукували статтю про старовинні церкви на Полтавщині⁹⁾. Автори цієї статті усвідомлювали важливість дослідження місцевих старовинних церков і закликали «досліджувати ці пам'ятки на місцях, виготовляти з них кресленики, рисунки» [№ 16, с. 614]. Такі дослідчі матеріали і «застосування порівняльного методу допомогли б з'ясувати форми і засоби архітектурного стилю, що зложився тут відповідно до місцевих смаків і художнього чуття народу. Досі

¹⁾ Див. статтю Д. Щербаківського «Українські дерев'яні церкви. Короткий огляд розробки питання» (Збірник секції мистецтв Українського Наукового Товариства. Київ. 1921. [С. 80–102]).

²⁾ А. Шафонський. Черниговского наместничества Топографическое описание. Київ. 1851. [В двох частинах. XXII, 697 с.]

³⁾ Правил класицистичної архітектури.

⁴⁾ Н. Арандаренко. Записки о Полтавской губернии. Полтава. 1852. Ч. III.

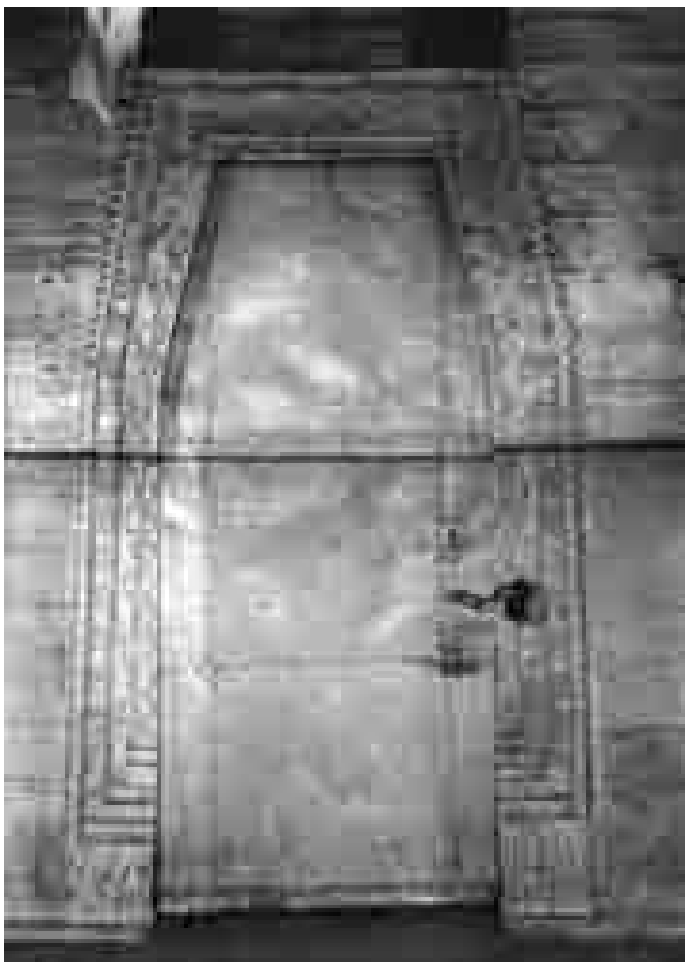
⁵⁾ Н. Арандаренко. Згадана робота. Це, очевидно, була дійсно визначна пам'ятка. Саме цю Троїцьку церкву при побудові в Лохвиці нової Різдвогородицької церкви громада обрала собі за зразок.

⁶⁾ Ф. Гумилевський. Описание. Харьков. Отд. I. Харьков. 1859; II — Москва. 1857 р.; III — Москва. 1857; IV — Харьков. 1857; V — Харьков. 1858.

⁷⁾ Ф. Гумилевський. Описание. Чернигов. Початок почав друкуватися в «Черниговских епархиальных известиях» за 1863 р. [Далі в посиланнях на цей часопис позначатимемо його скорочено: ЧЕИ. Згодом усі книги (I–VII) вийшли в 1873–1874 рр.; на останні й посилається автор. — О. С.].

⁸⁾ Г. П. Надхін. Церковные памятники Запорожья. Москва. 1877; [також: Надхін Г. П. Церковные памятники Запорожья // Древняя и Новая Россия. 1879. Т. 2. С. 216–231].

⁹⁾ П. Мартинович, В. Горленко. Церкви старинной постройки в Полтавской епархии // ПЕВ. 1888. [№ 16. — С. 613–626; № 17–18. — С. 643–663]; [див. також перевидання: Мартинович П. Д. Українські записи. — С. 204–227].

Іл. 20г. Сосниця, Вознесенська ц. 1659 р.
Одвірок західних дверей. Світлина 1930 р.

Іл. 20г. Сосниця, Вознесенська ц. 1659 р.
Одвірок південних дверей. Світлина 1930 р.

тивний припис, основний «закон» побудови верхів дерев'яних українських церков.

В розрізах всі заломы кожної церкви мають вигляд трапеції; тому далі в описах церков при аналізі обмірних креслеників, щоб не повторювати без потреби, ми випускатимемо вказівку на те, що залом має форму зрізаної піраміди, і будемо скорочено зазначати: залом в розрізі має вигляд (чи форму) трапеції.

Заготовлялись зруби заломів за допомогою шаблонів-трапецій. Кожна така шаблон-трапеція складалася на основі трьох головних вимірів: основа трапеції, верхня грань і висота. Верхня грань обов'язково була паралельною основі. Майстри широко користалися шаблонами-трапеціями, у яких бокові грані були одного розміру і заломлені до основи під одним кутом. Але часто майстер порушує геометричну «правильність», і у трапеції один бік стає довшим, а протилежний — коротшим; одна бокова грань заломлена під одним кутом, друга — під іншим, значно відмінним від першого. У тих випадках, коли з композиційних міркувань необхідно було верх одної дільниці віддалити чи наблизити до верха другої дільниці¹⁾ і тим підкреслити їх тісну ув'язку чи підпорядкованість одного верха будови другому, майстер відповідно змінював кути нахилу і довжину бокових граней шаблона-трапеції. Найчастіш це стосувалося шаблонів-

трапецій, за допомогою яких заготовлялись східні і західні грані заломів.

Заготовляючи на землі зруб першого залому центрального верха Воскресенської церкви в Сосниці, майстер використав шаблон-трапецію, у якій основа — довжина зруба стін центральної дільниці (вгорі), верхня грань дорівнює довжині зруба стін бабинця (вгорі), висота ж залому визначається тим, що разом зі зрубом стін дорівнює подвоєній довжині плану віктаря. Довжина восьмерика = довжині плану бабинця (вгорі зруба його), ширина восьмерика = довжині його, висота = $\frac{1}{2}$ діагоналі південної половини плану віктаря. Висота восьмерика й першого залому разом дорівнює діагоналі чотирикутника, що становить половину квадрата плану бабинця.

При заготівлі і складанні на землі зрубу другого залому використана трапеція-шаблон, у якій основа — довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = $\frac{1}{2}$ південної грані плану бабинця, висота = $\frac{1}{2}$ південної грані плану центра.

Висота центрального верха в інтер'єрі зараз = повній довжині зруба стін дільниці (вгорі), а внутрішня висота центральної дільниці дорівнює сумі довжини і ширини плану дільниці.

Загальна внутрішня висота центральної дільниці разом з зашитим зараз знизу (а раніш відкритим) восьмериком-ліхтарем дорівнювала довжині плану будівлі; висота верха з ліхтарем = подвоєній довжині зруба стін бабинця (вгорі).

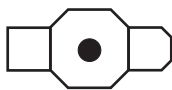
¹⁾ Див. далі, наприклад, церкву Миколи в Печенюгах.

Іл. 21а. Седнів, ц. Юрія.
Поч. XVIII ст.
Зовнішній вигляд
з південного сходу.
Світлина 1930 р.

СЕДНІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Церква ЮРІЯ

[Збудована на поч. XVIII ст.]

Обмір 1930 р.

[Збереглася]

Точної дати побудови церкви Юрія в Седневі ми не знаємо. Але відомо, що в 1767 р. вона була остільки ветхою, що в ній не служили, а правили службу в Покровській церкві¹⁾. Отже, виходить, що Юр'ївська була старіша за Покровську, збудовану 1715 р. Церква Юрія стояла в замку, була соборною. Відомо, що пізніша соборна мурована (Вознесенська) будувалася протягом останнього десятиліття XVII в. Таким чином, Юр'ївська церква збудована в XVII в., перед початком будівництва мурованої Вознесенської. Закриту в 1767 р. Юр'ївську церкву полагодили, і в ній знову почали служити²⁾.

За літописом Седнів-Сновськ відомий з 1067 р. За Гетьманщини Седнів — сотенне місто, обнесене валом³⁾; всередині валу був замок з дерев'яною вежею⁴⁾. Церква Юрія стоїть на території колишнього замку. На дзвіниці ц. Юрія зберігалися старовинні дзвони: один вилитий у 1685 р., другий — в 1726 р. з рельєфною на ньому іконою Антонія і Феодосія Печерських. На дзвіницях інших церков Седнева дзвони новішого походження. Ці дзвони підтримують здогад Ф. Гумилевського, що церква Юрія — спадкоємець найдавнішого в Седневі храма⁵⁾.

¹⁾ Ф. Гумилевский. Описание. Чернигов // ЧЕИ. 1863. С. 717.

²⁾ Там же.

³⁾ А. Шафонський в «Топографическом описании Черниговского наместничества», написаному в 1786 р., зазначав, що в Седневі тоді було 4 дерев'яні церкви [с. 318]. З них заціліло дві: Юрія і Покрови.

⁴⁾ Ф. Гумилевский. Описание. Чернигов // ЧЕИ. Чернигов. 1863. С. 717.

⁵⁾ Там же.

З книги церковних прибутків-видатків за 1841 р., знайденої нами в архіві церкви Юрія, довідуємося, що того року її ремонтували. Тут же міститься вказівка, що будівля була вже вкрита залізом. В 1852 р. до церкви прибудували дзвіницю, про що свідчить книга прибутків-видатків. Церковний опис зазначає, що план і фасад на прибудову дзвіниці і ремонт церкви було затверджено ще в 1850 р. Оце і все, що відомо нам про історію будови.

Церква соснова. Головний вхід — з заходу через дзвіницю та двостінок, що сполучає нову дзвіницю з старим бабинцем. Отже, вигляд на церкву з заходу тепер закриває дзвіниця. В старому бабинці під час ремонту 1852 р. випиляли західну стіну майже на всю її ширину, залишивши з боків тільки маленькі заплечики, вгору ж вийняли її аж до сучасних, зроблених також у 1852 р. хор.

Старі західні двері тоді ж переставлено: зараз вони ведуть з дзвіниці до двостінка. Яку вони мали спочатку форму, зараз сказати важко. І тепер двері дуже високі (понад 3 м), тож, певно, мали вони форму чотирикутну. Одвірки їх оздоблено різьбленим бордюром, а внутрішній замок дверей прикрашає майстерно викована залізна накладка.

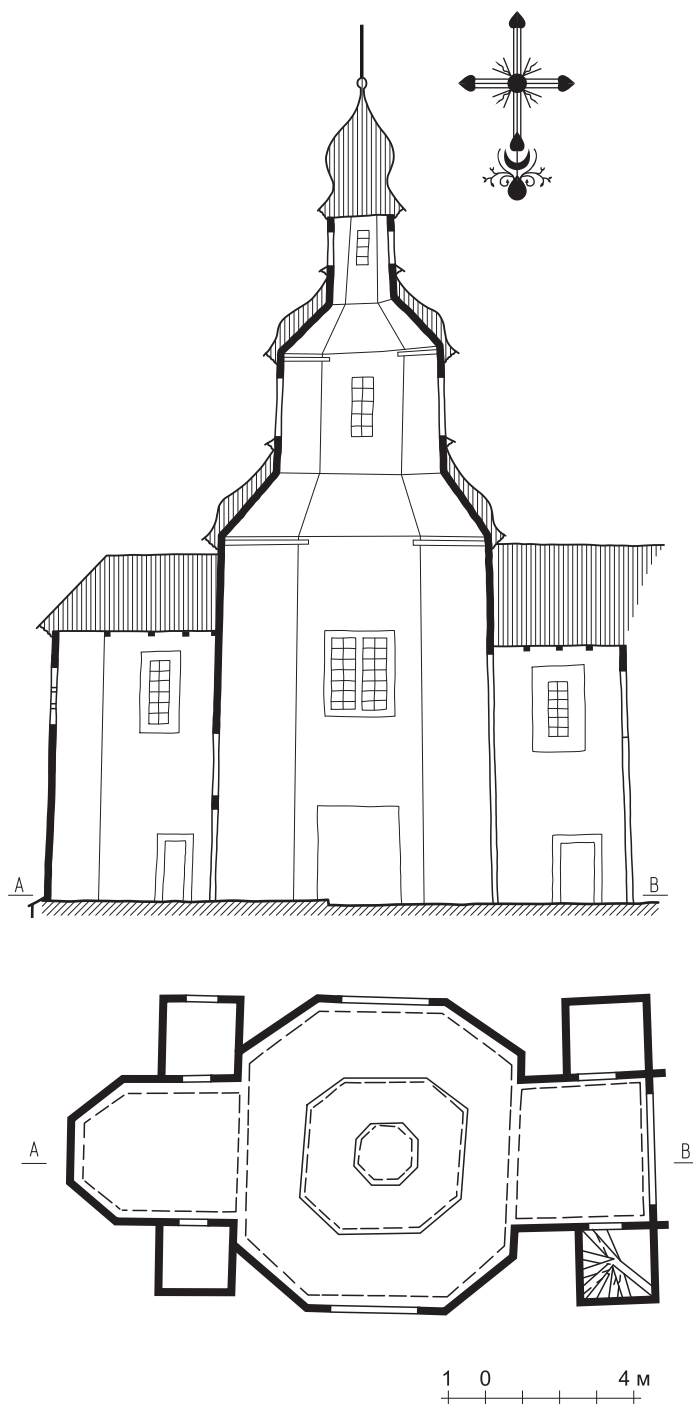
Весь інтер'єр церкви витриманий в тягнутих пропорціях, в ньому панує вертикаль. Бабинець — квадратний в плані, а висота його стін вдвоє перевищує довжину плану. Перекритий він стелею по сволокам. Освітлює бабинець троє вікон: двоє — в південній і північній стінах — вузькі (6×2), третє — в західній стіні (тепер прикрите хорами) — подвійне. Розміщені вікна дуже високо. Тому освітлення верхнє, м'яке.

З бабинця через двері в південній стіні потрапляємо в квадратну темну кімнатку, перекрыту стелею. Пластини стін кімнатки зберігають сліди міток: цифри і насічки. Другі двері — навпроти щойно згаданих — в північній стіні бабинця ведуть в другу клітку, майже таку розміром і формою, як і перша. На її стінах збереглися врубki від дерев'яних мостин гвинтових сходів, що вели на хори¹⁾.

Вінці зрубу бабинця і центру внизу в'яжуться замком без остатку, а вище вінці зруба стін бабинця пропущені наскрізь через зруб західної стіни центральної ділянки будови. Вгорі східну стіну бабинця прорізає шестикутний просвіт-«голосник».

Центр будівлі — просторе і енергійно витягнуте вгору приміщення. Дуже високі стіни восьмигранної призми легко і струнко підносяться вгору, помітно звужуючись. Грані зрубу, крім східної та західної, мало різняться між собою шириною і м'яко переливаються одна в другу. Ригелі майстер розміщає лише при вузьких гранях, на межі переходу стін в залом. Зруб зложено настільки технічно досконало, що ригелі не стільки виконують конструктивну роль, скільки служать скромним декоративним завершенням стін, позначкою переходу їх у залом. Перший залом помірної висоти і стрімкості несе на собі восьмирик спокійних пропорцій. Ригелі на початку другого залому ритмово повторюють акцент, створений ригелями на межі першого залому і стін. Другий залом на вигляд здається більш енергійним і крутим, ніж перший. Над ним підноситься світловий ліхтар, перекрытий плафоном, який і завершує імпозантну композицію

¹⁾ Такі ж сходи були ще в Вознесенській церкві в Березному та в сходовій клітці в Пакулі.

Іл. 216, в. Седнів, ц. Юрія. Поч. XVIII ст.
Поздовжній розріз та план

просторових об'ємів центральної ділянки будови. Центр освітлено верхнім світлом. Південна і північна грані зрубу стін мають у верхній половині по одному подвійному (кожне на 7×2 квадратів шибки) вікну. У восьмирику четверо вікон з масивними лутками по сторонам світу; вони мають по 5×2 квадратних шибок кожне. Ліхтар має також чотири вузьких вікна, але вони вставлені вже без луток. В південній і північній гранях зруба стін центру внизу прорізано просвіти, що сполучають його з пізніше добудованими приділами.

Шестигранний в плані вітвар має, як і бабинець, висоту, що вдвоє перевищує його ширину. Нахил стін

плану центра. Висота другого залому, восьмерика першого залому і зрубів стін разом дорівнює довжині плюс ширина плану ділянки. У глухого ліхтаря висота дорівнює його довжині.

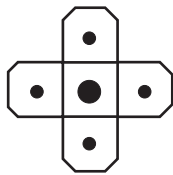
Висота центрального верха = довжині плану ділянки. Внутрішня висота центральної ділянки дорівнює подвоєній довжині плану ділянки, або довжині плану вітваря, центра і половини довжини бабинця, а також = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану будови.

Таким чином, церква в Чубковичах належить до групи пам'яток, у яких внутрішня висота центральної ділянки менша довжини будови.

ПАКУЛЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ТРОЇЦЬКА церква

Збудована 1710 р.¹⁾

Обмір 1928 р.

[Не збереглася]

Іл. 36а. Пакуль,
Троїцька ц., 1710 р.
Зовнішній вигляд з півдня.
Світлина 1928 р.

¹⁾ Вперше про Троїцьку церкву в Пакулі згадує Ф. Гумилевський. Він пише: «Храм весьма замечателен и по древности своей, и по своему виду. Он очень высок и обширен, был с оболонью или опасанью... ныне уже нет этой оболонь. Изумительна при высоте храма плотничная постройка его, особенно венцов в трех [? — С. Т.] куполах». (Черниговск[ие] епархиальн[ые] известия. 1863 р., жовтень. С. 659). В книзі П. Юрченка «Дерев'яне зодчество України» (Київ. 1949) репродуковано 2 моїх фото церкви в Пакулі. На рис. 33 (с. 45) подано зображен-

ПАМ'ЯТКИ ЛИМАНСЬКОЇ ШКОЛИ МАЙСТРІВ

В 1926 р. була заміряна нами церква в Артемівці (поблизу Харкова). Раніше на півночі Слобожанщини церков такого типу, як у Артемівці, зустрічати не доводилося. Влітку 1927 р. досліді були перенесені в Зміївський повіт. Тут в Лимані ми обміряли дві церкви, що належали до того ж типу, що і артемівська. Потім поблизу Лимана церкви того ж типу були виявлені в Черкаському Бішкіні, Береці, Верхньому Бішкіні, а далі на південь в Ізюмському повіті — дві подібні церкви ми знайшли в Червоному Осколі. Влітку наступного року церкви того ж таки типу були заміряні в Осинівій Старобільського повіту та в Воронівці (пригороді Новомосковська) на Дніпропетровщині.

Розбираючи фототеку колишнього Харківського університетського музею, ми знайшли фото ще кількох — уже зруйнованих — церков того ж типу, а саме: в Гороховатці Куп'янського повіту, в Рубцовій Ізюмського повіту та в Замості Зміївського повіту.

Після того як ця робота була написана, пощастило розшукати репродукції зовнішнього вигляду Преображенської церкви 1799 р. слободи Великомихайлівки та церкви слободи Перещепиної (обидві на Дніпропетровщині), що належать також до лиманської групи пам'яток¹.

Всі ці згадані архітектурні пам'ятки утворюють чітко окреслену групу, об'єднану спільністю основних характерних прикмет, і їх доцільно розглянути разом. У всіх у них однаково скомпоновано план (в центрі — восьмигранник, до якого з чотирьох боків примикають менші за центр шестигранники)². Верхи цих церков дуже високі, і склалися вони здебільшого з трьох, а то й чотирьох восьмериків та чотирьох або й п'яти заломів; всі ці пам'ятки визначались досконалою будівельною технікою і своєрідним архітектурним почерком. Майстри зазначених пам'яток активно будували в другій половині XVIII в. головним чином на півдні Слобожанщини. Особливо густо розташовано ці пам'ятки навколо Лимана, тому всю цю групу церков ми умовно назвали «Лиманською школою»³. В інших районах Лівобережжя цей тип церков не зустрічається. В нашій практиці це був єдиний випадок, коли мало не півтора десятка пам'яток було збудовано висококваліфікованими майстрами однієї архітектурної школи, причому жодна пам'ятка не позначена рисами шаблону чи штампу — навпаки, кожна, маючи прикмети, спільні для всієї школи, яскраво виявляла індивідуальні риси майстра⁴.

Поруч з майстрами Лиманської школи на півдні Слобожанщини будували церкви майстри інших напрямків, але збережені пам'ятки не дозволяють об'єднати їх в певні групи. Чому так сталося, зараз сказати важко. Можливо, пам'ятки інших шкіл до нас не дійшли, а можливо, що визначна талановитість невідомого нам засновника Лиманської школи і його послідовників була настільки яскравою, що Лиманська школа посіла провідне місце.

Перейдемо тепер до розгляду пам'яток Лиманської школи майстрів.

¹Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Екатеринослав. 1915. Вып. X. С. 272, 286.

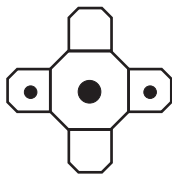
²В інших районах Лівобережжя цей тип плану зустрічається дуже рідко. Можемо назвати ще Михайлівський собор в Зінькові на Полтавщині та церкву Покрови в Біликах Кобеляцького повіту на Полтавщині, але верхи у них скомпоновано інакше, ніж у «лиманських».

³Слід зазначити, що і житлове будівництво в Лимані позначено високою мистецькою майстерністю.

⁴Відомий народний майстер Яким Погрібняк, що збудував в Новомосковську Троїцький собор, походив теж з південної Слобожанщини, з с. Нової Водолаги.

ЧЕРКАСЬКИЙ БІШКІНЬ
[нині *Черкаський Бишкін*]
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Церква ТРОЙЦІ

Збудована 1751 р.¹⁾

Обмір 1927 р.

[Не збереглася]

Троїцька церква в Черкаському Бішкіні — найстаріша з досліджених нами пам'яток Лиманської школи²⁾. В ній характерні прикмети цієї школи розкрито уже в повній мірі.

За планом церква (без приділу)³⁾ хрещата. З архітектурною композицією та характером архітектурних форм церкви в Черкаському Бішкіні тісно пов'язані композиція та форми обох одноверхих церков с. Лимана, але на відміну від них Троїцька церква — триверха.

В архіві церкви збереглися «Описи» 1817–1867 рр. В найстаршому «Описі» зазначено, що «церковь Троицы с приделом Успения на каменном фундаменте, крестообразная, о трех главах, кои под кильчик устроены и гонтом покрыты. На оных трех главах кресты железные и вызлащенные поставлены. С правой стороны в приделе трапеца сводом не так возвышенным... и небольшою главою, на коей также железный и вызлащенный крест. В большом алтаре приделаны пономарка с правой стороны, а слева ризница... Церковь вся выслана кирпичом, а ризница вымощена дубовыми досками. Иконостас старой церкви внесен... По обоим сторонам клиросы... В приходном притворе устроены хоры... Колокольня старая выстроена в двух этажах, с анбаром, гонтою покрыта, на которой утвержден архангел Гавриил».

Отже, церква в 1817 р. була такою, як і зараз, лише вкрита була гонтом, а не залізом, як тепер. З «Опису» 1822 р. довідуємося, що церкву всередині замість цегли вислали диким каменем. Про дзвіницю в «Описах» щось наплутано: за «Описом» 1817 р. — «колокольня старая», а «Опис» 1822 р. говорить, що дзвіниця збудована в 1805 р.

В «Описі» 1846 р. записано, що церква «вся покрыта железом», а дзвіниця стоїть ще під гонтом. В «Опису» 1858 р. вперше записано, що церкву нібито «построено» в 1805 р. Треба думати, що дату капітального ремонту тут прийняли за дату побудови. Там же зазначалося, що в 1824 р. церкву «в некоторых местах покрыли железом», а в 1850 р. «покрыта вся железом... внутри и снаружи окрашена», а про дзвіницю сказано, що вона «в стенах и крыше весьма обветшала». В «Опису» 1862 р. записано, що 1859 р. «построена колокольня на каменном фундаменте, покрыта железом, ошпалена извне и покрашена масляною краскою». Ця дзвіниця і зараз стоїть на цвинтарі. Як бачимо, автори «Описів» не дуже дотримувалися точності: раз записували, що церкву вкрито залізом в 1846 р., а вдруге — в 1850 р. В «Опису» 1817 р. писали, що дзвіниця стара, а в 1822 р. — що дзвіницю побудовано 1805 р. Вірогіднішою є дата, подана Ф. Гумилевським: «збудована в 1751 р., а в 1803 р. перебудована»⁴⁾. Його «Опис Харківської єпархії» вийшов з друку в 1857 р.; автор користувався документами, які пізніше загинули. Підтверджує дату 1751 р. також стиль пам'ятки.

Зруби стін усіх дільниць церкви та верх центру — з дубових брусів, а верхи бабинця і вівтаря — соснові. Товщина бруса 15–12 см. Північно-східний кут вівтаря осів і дав змогу побачити, наскільки ретельно і досконало пригембльовано один до одного бруси. Пов'язані вони квадратними (у розрізі) тиблями. Всередині будови на зрубах стін видно зрізаний циналі. Підлога і зараз вислана каменем-плитняком. Від старого гонтового даху залишилися дерев'яні водозливи-рештаки. В западинах між залізними дахами центру і бабинця, центру і вівтаря, між паламаркою і вівтарем положені рештаки, збиті з двох дощок. А між приділом і паламаркою зберігся старий рештак, видовбаний з цілої деревини.

Внутрішній просторовий об'єм нашої пам'ятки, сполучення між собою дільниць розв'язано так: при вході в бабинець, перш за все, впадають в очі

¹⁾ Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданнях: С. Таранушенко. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XIII; [див. також перевидання: Таранушенко С. А. Наукова спадщина. — С. 321]. С. Таранушенко. Мистецтво Слобожанщини. Табл. V. [див. також перевидання: Таранушенко С. А. Наукова спадщина. — С. 479]. Обмірні кресленики плану і розрізу репродуковано в «Нарисах». С. 228.

²⁾ Оскільки можна судити по збережених пам'ятках, найстаршою збереженою пам'яткою «лиманського» типу була церква Троїці 1751 р. в Черкаському Бішкіні, а наймолодша — Воздвиженська церква 1805 р. в Лимані. Останні в хронологічному порядку розміщуються так: церква Введення в Артемівці 1761 р., церква Покрови 1771 р. в Олешні, церква Михайла в Верхньому Бішкіні 1773 р., церква Різдва в Береці 1787 р., Успенська церква в Воронівці 1797 р., церква Михайла в Осинівій 1798 р., Михайлівська церква в Лимані 1798 р., церква Миколи в Червоному Осколі 1799 р., Преображенська церква у Великомихайлівці 1799 р., Воздвиженська церква в Лимані 1805 р. та Богородична церква в Михайлівці 1805 р.

³⁾ До східної грані зруба стін південного рукава та південної грані вівтаря прирубано південний Успенський приділ Троїцької церкви.

⁴⁾ Важко повірити, щоб церкву, збудовану з добірного дерева 50 років тому, треба було перебудовувати. Під «перебудовою» треба розуміти капітальний ремонт.

Іл. 56а. Черкаський Бішків, ц. Тройці. 1751 р.
Зовнішній вигляд з південного сходу. Світлина 1927 р.

Ще більше відмін знаходимо в принципах і засобах побудови об'ємів зрубів стін і верхів і в пропорціях пам'яток районів України, що лежать на захід від Дніпра.

Вони чекають дослідників.

Нижче наводимо зведені таблиці, в яких об'єднуємо дані, взяті з описів окремих обмірених пам'яток.

Перша таблиця дає параметри довжини і ширини планів церковних будов (в метрах).

ТАБЛИЦІ

зведених розмірів внутрішньої висоти центральних ділянок, висоти зрубів стін центральних ділянок, висоти верхів центральних ділянок дерев'яних церков Лівобережної України

Таблиця I

ДОВЖИНА І ШИРИНА ПЛАНУ БУДІВЕЛЬ В МЕТРАХ

ХРЕЩАТІ В ПЛАНІ					
П'ятиверхі					
	Довжина	Ширина		Довжина	Ширина
Березна, Вознесенська	23,65	25,6	Осинова, Михайла	20,0	19,25
Пакуль, Тройці	21,7	16,6	Сміле, Покрови	19,1	19,1
Короп, Тройці	21,2	21,0	Ромен, Покрови	18,8	16,5
Новий Ропськ, Миколи	21,2	18,8	Артемівка, Введенська	16,7	16,7
Олешня, Покрови	20,25	19,2			
Триверхі					
Черкаський Бішкінь, Тройці	20,6	20,6	Берека, Різдва	20,6	18,8
Одноверхі					
Верхній Бішкінь, Мих.	22,3	21,8	Ярмолинці, Воскресенська	18,0	18,65
Мена, Різдвобогор.	22,2	22,2	Бакирівка, П'ятницька	16,6	12,0
Червоний Оскіл, Миколи	20,4	20,3	Свірж, Миколи	16,35	15,2
Шептаки, Різдва	20,15	20,4	Лебедин, Миколи	16,1	16,1
Лиман, Михайла	19,7	19,8	Комань, Миколи	15,5	20,2
Охтирка, Юрія	19,0	16,5	Житнє, Миколи	13,8	13,8
Лиман, Воздвиженська	18,2	18,75	Пирогівка, Покрови	13,7	12,45
ТРИЗРУБНІ					
Триверхі					
	Довжина	Ширина		Довжина	Ширина
Зіньків, Покрови	21,8	11,4	Хороше Озеро, Воздвиж.	16,7	8,6
Коровинці, Михайла	19,75	9,1	Олешня, Преображ.	16,4	8,1
Хмелів, Різдвобог.	19,1	10,6	Городище, Миколи	16,3	8,6
Введенське, Введення	19,0	9,15	Вільшана, Миколи	16,3	7,7
Груня, Миколи	18,4	8,3	Артюхівка, Юрія	16,2	8,25
Калинівка, Покрови	18,3	9,2	Синявка, Покрови	16,0	9,35
Гаврилівка, Різдва	18,3	6,4	Печенюги, Миколи	15,5	8,65
Синелицівка, Миколи	18,1	6,75	Лебедин, Юрія	15,3	8,25
Лебедин, Трьохсв.	17,75	7,8	Ізбицьке	14,0	4,8
Межиріч, Преобр.	17,0	10,6	Малі Будки, Покрови	12,7	6,25
Левківка, Михайла	16,9	7,05			
Одноверхі					
Кролевець, Покрови	21,8	8,5	Сосниця, Вознесен.	17,45	8,12
Протопопівка, Катер.	19,75	8,5	Велике Усте, Юрія	17,2	8,6
Седнів, Юрія	19,7	8,2	Пекарів, Покрови	15,8	8,0
Будки, Миколи	19,2	7,8	Новгород-С., Покр.	14,7	7,9
Нові Млини, Миколи	18,25	9,7	Лозова, Юрія	13,9	7,3
			Седнів, Покрови	11,3	6,15

ДОДАТКИ ДО ВСТУПУ

Додаток I ВІДТВОРЕННЯ В МУРОВАНИХ ЦЕРКВАХ ФОРМ ДЕРЕВ'ЯНИХ МОНУМЕНТАЛЬНИХ БУДОВ¹⁾

Відтворення в цеглі дерев'яних монументальних архітектурних форм — тема окремої, спеціальної, дуже важливої розвідки. Все ж на кількох пам'ятках хоч коротенько треба зупинитися, бо вони освітлюють одну повчальну сторінку з історії дерев'яної монументальної народної архітектури Лівобережжя.

В м. Сумах стоїть мурована Воскресенська церква¹⁾, збудована наприкінці XVII ст., її верхній поверх докладно відтворює широковідомий тип дерев'яної церкви. Стіни центральної башти Воскресенської церкви значно вищі за стіни вівтаря і бабинця. Ця риса, разом з типом плану, що складається з трьох чотирикутників, близьких до квадратів, походить з народного дерев'яного будівництва і об'єднує Сумську Воскресенську церкву з малопоширеним в пізніші часи і архаїчним типом дерев'яних церков, який зустрічаємо, наприклад, на Поділлі в с. Могилівка²⁾. І в Сумській Воскресенській церкві восьмирики усіх трьох бань, і в Могилівській церкви усі три верхи мають ту ж ширину і довжину, що і стіни; і вгорі вони переходять у стрімкі заломы, над якими підносяться струнки і легкі за пропорціями ліхтарі. Подвійне вікно центрального зрубу Могилівської церкви також має аналогію в парному вікні центральної дільниці Воскресенської церкви. В обох пам'ятках ці вікна розташовані над самим карнизом. В композиції мас в баштах Воскресенської церкви особливу увагу привертають важкі за пропорціями перші восьмирики, рівні шириною і довжиною четверикам стін. Восьмирики бабинця і вівтаря «зрослися» з центральною баштою, а не стоять кожний відокремлено, як в інших типах церков. Ідея зростання нижніх частин бань також походить з дерев'яного будівництва. Так, в дерев'яній церкві села Борочиць³⁾ Володимир-Волинського повіту 1757 р. крайні чотиригранні зруби стін її — нижчі за центральний зруб — переходять у восьмирики, рівні шириною і довжиною просвіту четвериків стін. Ці восьмирики одною своєю гранню «зрослися» з четвериком стін центрального зруба. Спорідненість Сумської і Борочицької церков іде й далі: всі три восьмирики обох церков вкрито наметовими залами, над якими підносяться маленькі, витягнуті вгору ліхтарі з главками.

На Слобожанщині не збереглося жодної дерев'яної церкви типу Могилівської чи Борочицької, але вражаюча спільність в композиції мас між Борочицькою та Могилівською, з одного боку, і Воскресенською Сумською церквою, з другого — переконливо стверджують, що ряд таких старих типів дерев'яних церков був колись поширений і на Слобожанщині, але згодом зник, залишивши по собі згадку лише в таких мурованих спорудах, як Воскресенська церква в Сумах.

Думку про те, що типи церков, подібні до Могилівської та Борочицької, існували раніш і на Слобожанщині, стверджують контракти. Вони свідчать, що при побудові нової церкви звичайно брали за зразок якусь всім відому, вже існуючу, обов'язково вибудовану десь поблизу. Так, Василь Загоров-

¹⁾ Див.: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. [Табл. XXXIX]; [див. також перевидання: Таранушенко С. А. Наукова спадщина. — С. 347].

²⁾ Е. Сецинский. Исчезающий тип деревянных церквей Подолии. Каменец-Подольский. 1904. [С. 10–15; рис. на вкладці 3].

³⁾ Див. рисунок в мойй статті «Пам'ятки архітектури Слобожанщини XVII–XVIII віків» // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. — К., 1959. [С. 55].

Додаток 1
**НЕОПУБЛІКОВАНА
ПЕРЕДМОВА Г. ЛОГВИНА
ДО КНИГИ
С. А. ТАРАНУШЕНКА
«МОНУМЕНТАЛЬНА
ДЕРЕВ'ЯНА
АРХІТЕКТУРА
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ»**

Книга одного з корифеїв українського мистецтвознавства — Степана Таранушенка «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» належить до числа найвидатніших в нашій мистецтвознавчій літературі як методом дослідження такого складного і унікального явища в світовій архітектурі, яким є українське дерев'яне будівництво, так і глибиною історико-теоретичних висновків. Дослідження вводять читача у маловідомий світ архітектурно-мистецьких образів, виплеканий протягом віків колективною творчістю народних теслів. Крок за кроком дослідник простежує прийоми і методи, що їх вживають народні майстри, формуючи структуру споруди, починаючи розбивкою плану, визначення розмірів в об'ємах і кінчаючи найменшими деталями.

Хоч праця висвітлює історію народної архітектури, однак теоретичне витлумачення її специфіки і досягнень виходить далеко за ці межі і становитиме невичерпне джерело для роздумів творців сучасної архітектури. Дерев'яне монументальне будівництво України належить до «органічної архітектури» і своїми засадами є надзвичайно близькою сучасній безордерній архітектурі. В українській монументальній дерев'яній архітектурі всі складові частини споруди, як в плані, так в побудові об'ємів і в розгортанні простору, органічно виростають одне з другого і нерозривно з'єднані як частки цілого.

Перед дослідником стояли великі труднощі, бо ж картину історичного розвитку дерев'яного будівництва йому довелося відтворювати при допомозі уцілілих фрагментів, що обумовило і своєрідну побудову книги. Однак, не дивлячись на ці труднощі, Таранушенкові пощастило намалювати яскраву картину, яка вражає своєю величчю і величезним спектром відтінків.

Специфічні риси українського дерев'яного будівництва найближчій дерев'яній архітектурі східнослов'янських народів — росіян і білорусів, і формувалися вони ще в глибокій давнині, яка тоне в мороці віків. Ці риси полягають, перш за все, в тому, що дерев'яні споруди в наших народів зрубної конструкції із поземно укладених колод, з'єднаних в кутах замками різних систем. На Заході ж широкого розповсюдження набула каркасна система, близька до класичної — «стояк-балка». Тому українське дерев'яне будівництво за планово-просторовою організацією та об'ємною структурою пішло власним шляхом і є оригінальним явищем в світовій архітектурній творчості, тоді як будівничі каркасних споруд не пішли далі наслідування прийомів побудови мурованих споруд системи «стояк-балка», невластивих дереву. Разом з тим у росіян, що заселили північ Давньої Русі, в умовах холодних і довгих зим, будівничі змушені були влаштовувати для збереження тепла невисокі всередині приміщення, накриті плоскою стелею, і всю творчу енергію спрямувати на розробку зовні декоративних верхів, органічно не зв'язаних із внутрішнім простором. На Україні, де м'якший клімат, в монументальних дерев'яних спорудах верхи органічно пов'язані із структурою будови, вони відкриті до zenіту — то відкривало безмежні можливості варіації цієї невичерпної теми. Як бачимо, каркасна система обмежувала творчу потенцію будівничих лише проблемою глибинного розкриття внутрішнього простору.

Однак розглядати українське дерев'яне будівництво як ізолювану течію світової архітектурної творчості було б хибним. Воно розвивалося власними шляхами, але завжди народні майстри тонко відчували пульс доби, зміни в еволюції світових стилів, норм архітектурної естетики. І Таранушенко це добре простежує, наприклад, в храмах баштового типу — зв'язок з оборонною архітектурою, так само як в суворих і величавих спорудах — подих мистецтва ренесансу, в інших — бароко, рококо і класицизму, що виявляється в тонкому відчутті майстром основних засад цих стилів, які він тактовно достосовує до своїх власних принципів. Але ніколи форми історичних світових стилів не затьмарюють, не затушовують ясно обрисованих традицій української народної архітектури, вони лише оповивають легким серпанком, надаючи їм цим самим більшого чару і принади.

но. Пуританська чистота стін, прозора структура споруди своїм контрастом відтіняла розкіш позолоченого різьблення іконостасів з сановитим живописом, а він в свою чергу підкреслював чистоту архітектурних форм, злитих з матеріалом і конструкцією. Побіжно зазначимо, що процес розповсюдження іконостасів в XVII в. іде так швидко, як відбувається кристалізація в пересиченому розчині.

В дослідженні Степана Таранушенка народна монументальна архітектура виступає як єдиний організм, з якого не можна виїняти жодної частки. Вона на всьому протязі свого теоретичного розвитку зберігає органічну єдність, викарбовану в структурі і деталях кожної будови від Дінця до Попраду.

Унікальна праця Степана Таранушенка є невичерпним «кладезем мудрості» не тільки для істориків, мистецтвознавців, етнографів, психологів — дослідників таємниць мистецької творчості, але й для всіх творчих працівників в галузі архітектури. Сучасна архітектурна практика рішуче порвала з ордером, як модулем побудови архітектурно-мистецького образу споруди, через що окремі архітектори опинилися перед великими труднощами, не змогли подолати натиск безликих космополітичних заялжених шкло-бетонових штампів. Вона зараз перебуває «в дорозі», в пошуках адекватних засобів, відповідних новим соціально-економічним умовам і технічним можливостям.

Кожний вдумливий архітектор, в якого не згасла іскра творчого горіння, знайде в цій книзі невичерпне джерело думок і знахідок, відкриє для себе і пізнає принципи побудови споруди в плані, організацію її структури, ритміку розгортання об'ємів і розкриття простору.

Цій книзі забезпечено довге життя, і вона, гадаємо, з честю виконає свою велику культурно-історичну місію. Вона збагатить світову архітектурно-мистецьку науку, навряд чи тепер буде можливим применшення або замовчування внеску українського народу до скарбниці світової архітектури, яку в свою чергу вже не можна буде розглядати без цього внеску. Спектр світової архітектури без цього променя значно збідніє і втратить в багатстві і яскравості.

Григорій Логвин
[1974 р. ?]

Завдання роботи було скласти корпус пам'яток дерев'яного будівництва Лівобережжя XVIII ст. Немає потреби доводити важливість такої теми, оскільки всі дотеперішні висновки про шляхи розвитку українського дерев'яного будівництва ґрунтувалися на випадковому фактичному матеріалі, який мав під руками той або інший дослідник. Отже і висновки, побудовані на такому обмеженому матеріалі, хибували на ряд недоліків. Справжня історія мистецтв, позбавлена однобоких недоліків, може бути побудована лише на обширному матеріалі.

Особлив[ою] цінніст[ю] даної роботи є те, що вона включає в себе обмірні кресленики біля сотні пам'яток народної архітектури та більше як півтори сотні пам'яток, що хоч і не мають креслеників, але зате заповнюють велику прогалину в багатстві типів дерев'яних споруд Лівобережжя.

В роботі, крім того, вперше наводиться характеристика лісового балансу Лівобережжя з використанням великого числа архівних джерел, що з'ясовують ряд важливих питань про те, як заготовлялася деревина, як транспортувалася і в які райони і т. д.

Грунтовно розбираються конструктивні прийоми, планово-просторові рішення та пропорційні відношення великого числа пам'ятників. Крім того, особливо слід відзначити високу якість і точність обмірів, що підносить на велику висоту якість обмірного матеріалу і його велику наукову вартість.

Вперше в даній роботі робиться спроба зібрати всі відомості про народних майстрів і складено їх алфавітний список.

Додаток 2

**ЗАКЛЮЧЕННЯ
Г. ЛОГВИНА
НА НАУКОВИЙ ЗВІТ
СПІВРОБІТНИКА ВІДДІЛУ
ВИВЧЕННЯ НАРОДНОЇ
ТВОРЧОСТІ
ТА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО
МИСТЕЦТВА
С. А. ТАРАНУШЕНКА
ПО ТЕМІ: «ДЕРЕВ'ЯНА
МОНУМЕНТАЛЬНА
АРХІТЕКТУРА
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ»**

Слі[д] вважати, що тема опрацьована сумлінно і на високому науковому рівні.

Необхідно побажати, аби відділ продовжив роботу над корпусом пам'яток дерев'яного народного будівництва і по інших районах, або вірніше школах дерев'яного народного будівництва, і в першу чергу по Волині та Поділля, як найменш вивчені.

*Кандидат архітектури
Г. Н. Логвин [1960 р.]*

Додаток 3
**РЕЦЕНЗИЯ
И. ГРАБОВСКОГО
НА НАУЧНЫЙ ТРУД
«ДЕРЕВ'ЯНА
МОНУМЕНТАЛЬНА
АРХІТЕКТУРА
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ»,
ВЫПОЛНЕННЫЙ
НАУЧНЫМ СОТРУДНИКОМ
С. ТАРАНУШЕНКО
В АКАДЕМИИ
СТРОИТЕЛЬСТВА И
АРХИТЕКТУРЫ
УКРАИНСКОЙ ССР**

Представленные для рассмотрения материалы труда свидетельствуют о многолетней, большой ценности работы, проведенной автором по изучению архитектуры культовых сооружений в деревне на территории Левобережной Украины.

Графические и фотографические изображения исследованных памятников архитектуры, а также собранные с большой научной тщательностью архивные документы являются ценным материалом для истории архитектуры Украины, учитывая, в особенности, то, что многие из памятников в настоящее время уже не существуют.

Таким образом, собранные материалы являются, в настоящее время, материалами музейного значения.

Использование результатов научной работы может идти в двух направлениях:

1. Для разработки соответствующих разделов истории архитектуры СССР.

2. Для самостоятельного издания типа монографии путем издания всего материала исследования, для чего необходимы соответствующая доработка текста, введение необходимых обобщений систематизации данных исследования не только в виде иллюстраций по районам Левобережья и по отдельным памятникам.

Отдельные замечания

Некоторое сомнение вызывает само название труда. К монументальным сооружениям из дерева можно отнести многие виды зданий; в работе же рассмотрены лишь культовые здания — христианские храмы.

Кроме того, название не определяет, какой период в истории развития архитектуры Украины охвачен исследованием.

После ознакомления с текстом возникает вопрос — почему автор избрал такое разделение труда. Вступление в 14 страницах машинописи велико для трудов даже значительно больших по объему текста, если во вступлении излагать лишь то, что обычно для вступлений. Для вступления же, как краткого историко-архитектурного обзора, каким по сути является вступление, 14 страниц явно недостаточно.

Следующие разделы или главы приводят данные по отдельным вопросам архитектуры исследуемых памятников, подтвержденные достоверными документами и указаниями на те перестройки, которые происходили и уничтожали первоначальные формы или детали сооружений. В изложении этих разделов применен специфический и очень важный для научного исследования метод изложения — каждый приведенный факт документально подтвержден с изложением выписок из архивных данных на языке того времени. Для широкого читателя чтение такого материала сложно и затруднительно, так как, независимо от воли автора, читатель всегда стремится суммировать прочитанное, т. е. обобщать, что в принятом изложении возможно лишь для специалистов в данной отрасли.

Поэтому данные труда при использовании в разделах истории архитектуры будут обобщены или самим автором исследования, или другим научным работником с участием автора. При этом очень большой научный аппарат, как в тексте, так и вне его, будет отнесен на свое место. Кроме этого, есте-

ственно, будет использована лишь незначительная часть исследованного материала.

При издании всего исследованного материала также необходимо учесть как широкого читателя, так и строго научную обоснованность данных, какая в настоящем труде положена в основу всего изложения, даже с некоторым ущербом для удобства восприятия.

Замечания по отдельным страницам

На стр. 1-ой — «В 989 році єпископ Іоаким, присланий з Києва, будує в Новгороді того ж таки року дубову церкву Софії „о тринадцяти верхах” — очевидно, на зразок такої, яка була в Києві».

О какой церкви в Киеве идет речь? Думается, что для такого предположения нет данных. Исторически достоверные данные о тринадцативерхих церквях Софии Новгородской и Софии Киевской не имеют до сих пор объяснений, почему позже не было больше повторений ни в каменных, ни в деревянных церквях. Есть два предположения о происхождении тринадцативерхих церквей — то ли по числу 12 апостолов и Христа-учителя, что не имело примера ни в Византии, ни позже на Руси, то ли как символ объединения 13 славянских племен в едином Киевском государстве, что было естественным лишь для определенного этапа в развитии государственности восточных славян.

Правильнее будет сказать, что тринадцативерхая София Новгородская послужила прототипом для Софии Киевской, а может быть, даже и для Десятинной церкви в Киеве, т. к. начало её строительства — 989 год.

На стр. 5 фраза «Шлях розвитку дерев'яної монументальної архітектури в X–XVI вв. також в більший, іноді в менший мірі був відокремлений — соціально і технічно — від процесу розвитку мурованого будівництва».

Опять-таки, если понимать под монументальной архитектурой в дереве не только христианские храмы, то, о чем говорит автор, подчеркивая социальное и техническое разделение процессов развития деревянного и каменного зодчества. Это нуждается в более развернутом объяснении.

Дальше, на той же странице: «Дерев'яна архітектура... є його (розвитку народного мистецтва) складовою частиною тих прогалін, що спостерігаємо ми в розвитку мурованої архітектури X[III]–XV вв., тієї боротьби стилів, що відбивала в собі соціальну боротьбу, дерев'яне будівництво не знало».

Не останавливаясь на том, что фраза плохо составлена, возможны пропуски во время печатания на машинке и не внесены автором исправления, считаю необходимым, чтобы было раскрыто правильное отношение научно-исследовательского учреждения, в котором работает автор, к изложению, хотя бы очень кратко, исторических событий того времени и их влияния на развитие архитектуры.

В самом деле, что нужно подразумевать под борьбой стилей в X[III]–XV вв., о какой социальной борьбе (подразумевая под социальной борьбой — борьбу классовую) говорит автор и о влиянии ее на развитие архитектуры? А как же отнестись к тому, что после распада Киевской Руси, как единого государства, начались на основе единой древнерусской культуры развитие культур, в том числе и архитектуры, отдельных славянских земель и в последующем формиро-

вание народов русского, украинского и белорусского? Может быть, это надо понимать как борьбу стилей в XIII–XV вв.?

А как же не сказать, что в конце первой половины XIII века началось и продолжалось тяжелейшее воздействие на жизнь восточнославянских земель монголо-татар, продолжавшееся свыше 2-х столетий. Были ведь у отдельных историков и такие мнения, что монголо-татарское иго явилось чуть ли не положительным моментом в историческом развитии восточных славян.

В общем, этот суровый период в жизни предков русского, украинского и белорусского народов нельзя объяснить в двух словах «боротьба стилів і соціальна боротьба».

Это не только не понятно, но и неправильно.

Говоря во вступительной части о том, что вопрос о «відтворенні в цеглі дерев'яних монументальних архітектурних форм» должен быть темой специального исследования, автор на протяжении 4-х страниц фактически разбирает отдельные примеры и этим отяжеляет восприятие того, о чем следует кратко сказать во вступительной части, имеющей всего 14 страниц. Вероятно, лучше будет об этих примерах сказать где-то в отдельном разделе труда, сказав там более конкретно о взаимосвязях и взаимовлияниях деревянного и каменного зодчества.

Вместе с тем во вступительной части почти не затронут, на мой взгляд, очень важный вопрос об определенных и значительных влияниях на развитие деревянной монументальной архитектуры Левобережья, и в особенности Слободской Украины, переселенцев из Правобережной Украины, а также значительного числа русских (беглых крестьян, старообрядцев).

Во вступительной части ни слова не сказано о взаимовлияниях архитектуры русского и украинского народов, особенно в архитектуре Левобережной Украины, население которой в значительно большей степени, нежели другие районы Украины, имело связи с Московским государством даже в периоды подчинения Литовскому и Польскому государствам.

На стр. 9-ой автор делает очень существенное замечание о том, что в каждом районе встречаются 2 группы памятников — местные, характерные именно для данного района, и пришлые или очень давние, в которых нет характерных черт, присущих данному району. Совершенно правильно замечает автор, что для историка и те и другие очень важны, так как (стр. 10) «дозволяють реконструювати процеси розвитку мови великої етнічної одиниці в повному об'ємі. Так само, дослідження краєвих „діалектичних” типів в дерев'яній монументальній архітектурі дозволяє реконструювати окремі моменти загального процесу розвитку архітектури». Автор проделал огромную работу по собиранию и изучению памятников архитектуры Левобережья, а где же, в каком месте труда есть выводы, обобщения автора по такому важному для истории архитектуры вопросу?

К сожалению, автор не располагает для этого необходимыми данными — результатами исследований. Однако в главе «Типи» имеется достаточно сведений, чтобы, основываясь на них, после мысли, высказанной на стр. 9-ой, хотя бы предположительно сказать, что по имеющимся документальным данным, а также

на основе личных наблюдений и предположений для всего Левобережья, а затем и по районам массовыми можно считать такие-то типы. Можно привести даже таблицу численности отдельных типов по районам.

На стр. 13-ой о величайшем событии в жизни украинского народа автор пишет: «Сімнадцяте століття приносить в українську архітектуру особливо багато нового, свіжого. Хвилі соціально-економічних бур кінця XVI та першої половини XVII ст. піднесли народні елементи у всіх галузях культури і мистецтва на недосяжну до того часу височінь».

И только?

Конец XVI и первая половина XVII столетия это не только тяжелая антифеодальная борьба крестьянства, а бурно развивавшийся процесс подъема национального самосознания украинского народа, развертывания социальной и национальной освободительной борьбы, в которой объединялись с крестьянством и казацкими массами мещане, купцы, духовенство, прогрессивные слои украинской шляхты и старшины. Можно ли словом не упомянуть о таком историческом акте, как воссоединение украинского и русского народов и что в результате этого как раз Левобережье значительно раньше Правобережья оказалось в более благоприятных условиях для всестороннего развития, даже несмотря на то, что социальный гнет остался.

Далее «Архітектура цієї доби — гімн торжества перемоги над віковими, могутніми і підступними ворогами». Кто же эти враги? Надо их назвать.

Главы или раздел «Кількість будівельного матеріалу заготовленого на одну будову» (стр. 25–26) и «Лісовий баланс Лівобережжя» (стр. 15–24) следовало бы перенести в конец всего текста, так как, являясь сами по себе интересными, они мешают постепенному восприятию главного, отвлекая его на менее существенное.

Следует также обратить внимание на то, что некоторые слова, применяемые автором, в развитии украинского языка получили уже новое значение и их следовало бы заменить, например, «корпус пам'яток...» (анотация); «репарації», «розвою будівництва» (стр. 1) и т. п.

Выводы

1. Труд С. Таранушенко является ценным вкладом в историю архитектуры Украинской ССР, в настоящем виде является законченным научным отчетом о многолетнем исследовании и может быть использован для написания соотв. раздела истории архитектуры.

2. Желательно и необходимо для науки издание всего труда, при условии (с моей точки зрения) некоторой доработки и перестройки текста, а именно:

а) начинать с краткого историко-архитектурного обзора (на основе имеющихся научных работ) развития дерев. зодчества на Украине с учетом как известных в истории основ его зарождения, так и взаимосвязей и взаимовлияний.

б) Затем перейти к обобщенному изложению результатов исследования, освободив эту главу от громоздкого научного аппарата в самом тексте, для чего в эту главу взять необходимые обобщенные данные из разделов «Типи монум. дерев'яних пам'яток на Лівобережжі», «Опасання», «Кожуховання», «Дахи», «Поліхромія».

в) Возможно, также необходимо внести раздел, обобщающий конструктивные схемы сооружений, типичные конструкции и архитектурные детали.

г) В зависимости от значения в обобщенном изложении цд. Юрия и Покровы в Седневе решить вопрос о необходимости давать о них монографические описания.

д) После обобщенного изложения результатов исследования по методу § можно ввести главу «Документальні архівні та літературні дані про досліджені пам'ятники та про будівництво на Лівобережжі», в которой по разделам приведено то, что сейчас сказано во всех разделах, кроме вступления. Конечно, из текста теперешних разделов уйдут в общую главу обобщенные данные и рассуждения автора, а останутся лишь под номерами, на которые будет автор ссылаться в общей главе, выписки из архивных и литературных источников.

е) Весь большой иллюстративный материал должен быть систематизирован не по районам, а по типам, а об особенностях архитектуры каждого района следует сказать в общей главе результатов исследования.

По моему мнению, предлагаемая систематизация текста и иллюстративного материала не лишает строгости научности большого по объему издания, но зато заслужит одобрения широкого круга читателей, так как облегчит восприятие результатов исследования.

3. При любом использовании рецензируемого труда следует обратить внимание на сделанные постраничные замечания.

Архитектор

И. Грабовский

20.ІІ.1960

г. Киев

Рецензований твір С. А. Таранушенка «Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України» є видатною подією в історії нашої мистецтвознавчої науки.

Перші дослідження архітектурних пам'яток цієї групи автор почав ще 1913 року, широко використовуючи і все те, що було зроблено до нього попередніми дослідниками, в тому числі і ті архітектурні обміри, які належали Ю. Сіцинському, В. Щербаківському та Г. Павлуцькому. Але робити з тих даних висновки та узагальнення автор не відважився, побачивши в простудійованих ним матеріалах і розходження, і неточності. Так виникла думка про необхідність «готуватися до запланованих систематичних обмірів церков Лівобережжя» (ст. 12).

На систематичне дослідження цих об'єктів автор і віддав близько 50 років праці й життя. Сам він обміряв 75 пам'яток, а також проаналізував аналогічні матеріали, зібрані його колегами, використав різного типу графічний, літературний та архівний матеріал, що врешті дало право говорити про 181 споруду з кінця XVII і до початку XIX століття.

Цілком природно, що автор, розпочинаючи таку велику працю, почав з розробки теоретичних засад та методики й техніки досліджень, до чого неодноразово повертався протягом 1917–1926 років, перевіряючи свою методику на конкретних об'єктах. Це й дало авторові можливість створити роботу єдиного плану.

Не вдаючися зараз в розгляд всієї цієї великої роботи, написаної до того ж чудесною мовою, чітко, образно і часто дуже темпераментно, треба підкреслити, що по всій роботі в різних її місцях розкидано багато важливих думок, окремих спостережень над матеріалом і міркувань, що стосуються як проблем теорії, так і історії української народної архітектури.

Так, дуже важливим є твердження автора, що «старовинні дерев'яні церкви Лівобережжя визначаються не лише досконалістю конструктивно-технічних засобів, багатством форм, а також глибиною суспільно-ідейного змісту художньо-архітектурного їх образу» (ст. 15). Саме такий підхід до пам'яток архітектури, як до творів мистецтва з їх глибоким соціально обумовленим змістом, і дає авторові змогу в багатьох випадках давати цікаві аналізи окремих споруд.

На 35 ст. автор зафіксував дуже цікаве і важливе для історії архітектури, а можливо, і для розуміння історії українського народного мистецтва взагалі [спостереження] про те, що у XVIII столітті «не однаковими темпами проходила зміна естетичних поглядів в вільних козачих селах і селах, заселених покріпаченими посполитими».

Разом з тим автор констатує, що протягом XVIII століття широкі народні маси продовжують спиратися на естетичні принципи, що були вироблені ще в добу визвольних воєн XVII століття (ст. 36, 37). Це важливо для розуміння тих спільних явищ, які можна спостерігати в українській народній архітектурі протягом двох століть.

Важливим у праці є те, що автор всю досліджувану ним територію поділяє на локальні зони, виходячи з передпосилок історичного порядку, з особливостей заселення цих зон (ст. 37, 93), цим самим вказуючи і на те, що в кожній зоні архітектура має свої місцеві відзнаки.

В окремих місцях автор торкається і таких важливих проблем, як зв'язок української народної архітектури з світовим мистецтвом, як ставлення народних митців до так званої «моди» в світовій архітектурі та в різних видах декоративного мистецтва (ст. 378). Він звертається і до розгляду різьби по дереву в архітектурних спорудах, пов'язуючи її з різними видами народного мистецтва (ст. 379 та в різних інших місцях).

Нарешті, авторові належать дуже цікаві і важливі спостереження про те, що архітектурні форми, з однієї сторони, та «орнаментальні мотиви і форми іконостасів, архітектоніка іконостасів у церквах», з другої сторони, розвиваються з різною швидкістю і що процеси тут відбуваються далеко неоднакові (ст. 785). Це, між іншим, дуже важливо і для того, щоби, розглядаючи церковну архітектурну споруду в цілому, бачити в ній складний комплекс явищ, що мають різне коріння, різну швидкість у розвитку і відображають складний процес розвитку народного мистецтва.

Всі ці положення, висловлені автором у різних місцях дослідження, були тим міцним ґрунтом, на якому можна було розглядати конкретний матеріал. Але перед тим, як перейти до опису та аналізу окремих конкретних пам'яток, автор зважив за необхідне розглянути окремо такі питання, які

Додаток 4

РЕЦЕНЗІЯ

**Б. БУТНИК-СІВЕРСЬКОГО
НА ПРАЦЮ**

С. А. ТАРАНУШЕНКА

**«ДЕРЕВ'ЯНА
МОНУМЕНТАЛЬНА
АРХІТЕКТУРА
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ».**

**МАШИНОПИС НА 1014 СТ.,
567 ІЛЮСТРАЦІЙ.
КИЇВ, 1967**

Додаток 10
ЛИСТУВАННЯ
М. П. БАЖАНА З
С. А. ТАРАНУШЕНКОМ
З ПРИВОДУ
ВИДАННЯ РУКОПISУ
ПРАЦІ «ДЕРЕВ'ЯНА
МОНУМЕНТАЛЬНА
АРХІТЕКТУРА
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ»

№ 1.
1972, 3 квітня. — Київ.

Вельмишановний Миколо Платоновичу!

Позавчора завітав до мене Григорій Никонівч і повідомив, що редактор видавництва намагається виключити з моєї роботи церкву з «Руської Поляни»¹⁾, тому що Суджа — це територія РСФСР. Виявилося, на жаль, що не тільки редактор видавництва, але й Логвин не знайомі з історичною географією. В моєму рукопису йдеться про XVIII вік. А тоді Суджа була сотеним містечком Сумського слобідського українського полку, себто частиною Лівобережної України.

В історичних працях нехтувати історичною географією недопустима річ. Бо тоді б треба було з мого рукопису виключити цілком усю Стародубівщину і не можна було включати Путивль. Бо Стародубівський полк — зараз — Брянська область РСФСР, а у XVIII віці — частина Гетьманщини. Путивль же у XVIII в. належав Росії. При такому «підході» не можна говорити про Лемківщину, як частину України, бо вона зараз входить до складу Польщі. Тоді б довелося визнати, що територію полабських слов'ян слід було би не передавати Польщі, а залишити її за Західною Німеччиною.

Ви вже мали змогу переконатися, що у видавництві «Будівельник» справи з редактурою далеко *не на висоті* і вони уже не раз «викидали коники».

Чомусь вони, коли у них з'являються якісь сумніви, не вважають потрібним порадитися зі мною. Я взагалі майже нічого не знаю про те, як йде редагування.

Прошу Вас позвонити до видавництва і переконати їх, що «Руську Полянну» [Руське Поріччє. — О. С.] не слід викидати.

Пробачте, що турбую Вас, але ж треба.

З правдивою пошаною [Таранушенко]

З-IV-[19]72

ІР НБУВ. — Ф. 278. —
№ 1692. — Арк. 3. — Автограф.

№ 2.
1973, 22 травня. — Київ.

Вельмишановний Миколо Платоновичу!

Надсилаю Вам сторінки з «Лівобережжя» про Пакуль і Березну. Я скоротив текст на $\frac{3}{4}$. Прошу Вас проглянути його і порадити, що мені з ним далі робити.

Г. Н. Логвин 17.V з Києва виїхав і повернеться на початку червня. Великий пак гранок лежить у нього вдома не переглянутий. Отже, в друкарні моя робота стоїть. Виходячи з такої ситуації, я і наважуюсь турбувати Вас.

З останніми уривками «Лівобережжя», які Ви були ласкаві переглянути, справа стоїть так. Я погоджуюсь з Вашою рекомендацією. Детальніше доложу при побаченні.

З одним уривком складніше. Його доведеться донабрать, як Додаток. Це — про пропорції. Він тримається на Старих Хуторах. А це — Поділля, а не Лівобережжя. А між тим на ньому держиться будівельна практика цілого Лівобережжя. І тут без Вашої допомоги мені не обійтися.

Дуже шкодую, що доводиться турбувати Вас. Але у мене іншого виходу немає.

З пошаною СТ
22-V-[19]73

ІР НБУВ. — Ф. 278. —
№ 1693. — Арк. 4. — Автограф.

¹⁾ [В листі Стефан Андрійович припустився помилки, треба: *Руське Поріччє*. — О. С.]

**ЗБЕРЕЖЕНІ
ДЕРЕВ'ЯНІ ЦЕРКВИ
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ**

За моїми підрахунками, з-понад 170 церков, описаних чи згаданих як існуючі в 1930-х роках у монографії С. Таранушенка, дотепер збереглися тільки 16. З них одна відтворена, у селі Пустовійтівці на Сумщині, а ще одна зараз міститься на території Росії (у селі Новий Ропськ на Брянщині). Нижче подаються короткі інформаційні довідки про ці пам'ятки із сучасною фотофіксацією їх. До деяких, для кращого розуміння, додаємо також плани. Усі фотографії, крім спеціально зазначених, виконав В. Вечерський.

**1. Чернігівська область, Чернігівський район, мч. Седнів.
Церква св. Юрія (Георгіївська)**

Дерев'яна церква міститься на давньоруському городищі. Завдяки виразному баштоподібному силуету відіграє роль містобудівної доміанти. Час побудови церкви точно не встановлений. С. Таранушенко датує її XVII ст., проте більш імовірно, що церкву звели між 1715 та 1747 рр. Зазнала суттєвих перебудов у 1852 р., коли її підважили й підвели цегляний підмурок: добудовано із заходу масивний притвор та дзвіницю (не збереглися), понижено об'єми сходових кліток обабіч бабинця, розібрано західну стіну бабинця. За радянської доби церква була закрита й зазнала значних руйнувань.

У 1975–1978 рр. під керівництвом відомого київського архітектора-реставратора М. Говденко було розроблено проект реставрації та здійснено перший етап реставраційних робіт: розібрано прибудови 1852 р., зокрема руйновані західний притвор із дзвіницею, реставровано центральний восьмерик

Іл. 1а. Церква св. Юрія
у Седневі під час реставрації.
Рисунок В. Вечерського 1975 р.

Іл. 1б. Церква св. Юрія у Седневі
на завершальному етапі реставрації.
Світлина 2007 р.

ПРИМІТКИ

ПЕРЕДМОВА

В. Вечерський. Написано для цього видання.

ДЕРЕВ'ЯНА МОНУМЕНТАЛЬНА АРХІТЕКТУРА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

ВСТУП

1. Тут використана неточна цитата. В оригіналі: «Гомін сокир, що робили церкви, не затихав ніколи на цілім просторі українських земель...» (див. *М. Грушевський.* Історія України-Руси. — Том VI. — Київ — Львів, 1907. — С. 382).

2. Точної вказівки на те, що церква св. Іллі була дерев'яною — немає. Див. напр.: Лаврентевская летопись // Полное собрание русских летописей. — 1926. — Т. 1. — Столб. 54.

3. Йдеться про цитату з: *Свят. Димитрій Ростовський.* Того ж дня Сказання про убиення святых страстотерпцев Русийских князів Бориса і Гліба, в святому Хрещенні названих Романом і Давидом, і про перенесення чесних мощей їхніх, і дещо про чудеса: «І доклавши зусиль, збудував невдовзі церкву велику та красиву дерев'яну в Вишгороді над гробом святых мучеників, що мала п'ять верхів. І розписав її зсередини іконами й прикрасив всілякою красою» (в перекладі Ірини Жиленко). Див.: <http://litopys.org.ua/synopsis/texts.htm>.

4. «Після приставлення великого князя Ярослава, по довгих літах, як уже струхла церква, побудована Ярославом, то син його, котрий посідав тоді Велике княжіння Київське, благовірний Ізяслав, збудував нову церкву велику дерев'яну в ім'я святых, однокупольну» (в перекладі Ірини Жиленко). Див.: <http://litopys.org.ua/synopsis/texts.htm>.

5. Нині с. Білогородка у Києво-Святошинському р-ні Київської обл.

6. Цитата з Іпатіївського списку. Див. наприклад: Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — 1908. — Т. 2. — Столб. 876.

7. Цитата з Іпатіївського списку. Див. наприклад: Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — 1908. — Т. 2. — Столб. 844.

8. Ця і попередня цитати — дещо вільний переклад з російського видання. Точна цитата: «...Нас повели к находящейся в нем церкви в честь Преображения Господня, великолепной, большой, пространной и красивой, превосходящей своею красотою, размерами и обилием окон все церкви стран казацких, ибо, когда мы вошли в нее, наши умы были поражены изумлением» (с. 38); «...Она выстроена из сосновых бревен, связанных удивительно искусно» (с. 39). Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. Г. Муркоса. — М., 1897. — Вып. 4. (Кн. 12). — С. 38–39.

9. Далі в рукоп. С. Білоконя слідував текст, закреслений рукою С. А. Таранушенка (в рукоп. НБУВ він не викреслений): «Такі хори збереглися в дерев'яній церкві в с. Тростянець біля Степані на Волині, зафотографовані П. Жолтовським».

10. Про «арки» Успенської церкви детальніше див.: Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. Г. Муркоса. — М., 1897. — Вып. 4. (Кн. 12). — С. 191.

11. На цьому місці в рукоп. С. Білоконя викреслено слова: «особливо активно».

12. Дослівна цитата: «По отчету за 1857 год черниговская епархия заключает в себе: а) для управления консисторию и 52 благочиния; б) 11 мужеских монастырей и 4 женских; в) кафедральный собор, 15 городских соборов, 968 приходских церквей, 4 при казенных заведениях, 6 домовых, 36 кладбищных, 49 приписных и 19 единоверческих, — всех (за исключением монастырских) 1063 церкви... Сельские причты 837 церквей...» (с. 116).

13. Дослівна цитата: «Состояния настоящий список мы имели в виду привести в известность число и местонахождение памятников старинной церковной архитектуры в Полтавской губернии. Обзор этих остатков старого зодчества, исследование их на месте, чертежи, рисунки с них и сравнительные выводы могли бы уяснить формы и приемы того исчезнувшего архитектурного стиля, который был когда то господствующим в крае и создался сообразно местному вкусу и художественному чувству народа. Стиль этот почти не исследован. Между тем многим из нас приходилось останавливаться невольно перед старинною церковною постройкой, в нашей стороне, общий вид и характер которой поражал нас своей оригинальностью, какой-то неизъяснимой гармонией с окружающей природой и

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Умовні скорочення

губ. — губернія, губернський	пов. — повіт, повітовий
м. — місто	р. — ріка
м-р — монастир	РФ — Російська Федерація
МУМ — Музей українського мистецтва у Харкові	р-н — район
мч. — містечко	с. — село
о. — острів	сл. — слобода
обл. — область	с-р — собор
оз. — озеро	співроб. — співробітник
окр. — округа	суч. — сучасний
	ц. — церква

Аксамитов Дмитро, рос. «палатных дел мастер» — 673–674
Алексей Михайлович, московськ. цар — див. Олексій Михайлович
Алепський (Алеппский) П., сирієць, мандрівник, автор опису подорожі через Україну — 27, 37–38, 50, 52, 54, 127, 243, 325, 366–368, 464, 589, 721, 769
Альберті (Альберти) Л.-Б., італ. теоретик архітектури, архітектор — 755, 762
Андрєєв (Андреев) Р., священник с. Свірж (нині Сумської обл.) — 186
Андрєєв (Андреев) Ф., священник с. Левченки (нині Сумської обл.) — 452
Андрій, укр. народний майстер-будівничий — 56
Апанович О. М., укр. історик — 369
Апостол Данило, укр. гетьман — 56, 126, 161–163, 804
Арандаренко М. І., укр. історик, статистик — 40, 45–48, 53, 56, 344, 368–369, 428, 695, 723, 756–757, 767
Арсеній Могиланський (Могиланский), Митрополит Київський — 324
Артеменко І. (Сербин), мерейанський сотник XVII ст. — 209
Асєєв Ю. С., укр. архітектор, мистецтвознавець — 7, 790
Афанасьєв К. М. (Афанасьев К. Н.), рос. історик архітектури — 723, 767
Афанасьєв-Чужбинський О. С. (Афанасьев-Чужбинский А. С.), укр. письменник, етнограф — 159, 767

Бабенко Е., співроб. вид-ва «Будівельник» — 788
Багалій Д. І. (Багалей Д. И.), акад., укр. історик, громад. діяч — 45, 209, 756, 758, 767
Бажан М. П., акад., укр. поет, культур. діяч — 5, 11, 783, 790, 792–795
Баженов В. І., рос. архітектор — 674–676, 768
Баранович Лазар, укр. церк. діяч, письменник — 181, 753
Бекон Френсіс, англ. філософ — 676
Берестовський, укр. народний майстер-архітектор — 56, 554
Берло Андрій, пресвітер Успенської ц. в Переяславі XVIII ст. — 368
Берло Арсеній, єпископ Переяславський, фундатор ц. в с. Вороньки (нині Київської обл.) — 175
Биков В. Б., укр. архітектор — 18, 817
Бігдай Терентій, титар ц. Юрія в с. Велике Устя (нині Чернігівської обл.) — 468
Бігун Лук'ян, народний майстер-архітектор — 56
Білокінь С. І., укр. історик, архівіст — 5–6, 17–18, 767
Білоус (Білоусович) Лука, архімандрит Києво-Печерської Лаври поч. XVIII ст. — 123, 274, 371
Білоцерківець Паїсій, дозорець добр чернігівської кате-
дри в с. Свірж (нині Сумської обл.) — 181

Біляшівський М. Ф., акад., укр. музейник, мистецтвозна-
вець, археолог — 8
Бітнер Й., петербурзький архітектор — 51
Бобинін (Бобынин) В., рос. математик — 26, 767
Богданович О. В., укр. історик, статистик — 429, 767
Бодянский П. І. (Бодянский П. И.), укр. історик, етно-
граф — 195, 769
Боплан Г., франц. інженер XVII ст. — 759
Борзаківський Карпо, укр. архітектор — 342, 675–676
Борзаківський Павло, укр. народний майстер-сніцар — 41
Борзаківський, пакульський протопіп — 123
Борис і Гліб, давньоруські князі — 35
Борисяк, абшитований лубенський полковий хорунжий
— 49, 52, 416–417
Босик Іван, укр. народний майстер-архітектор — 56, 683
Бріцина О. Ю., укр. фольклорист — 766
Бродацький Ілля (Бродацкий И.), укр. народний майстер-
архітектор — 43, 56, 416–417, 646, 748
Бутник-Сіверський Б. С., укр. мистецтвознавець — 779,
781

Веретенніков В. І. (Веретенников В. И.), рос. та укр. іс-
торик, архівіст — 676, 767
Вестерфельд Абрагам, голландський художник — 36, 50
Ветхий Хома Агафонович, укр. народний майстер-архі-
тектор — 56
Вечерський В. В., укр. пам'яткоохоронець, архітектуро-
знавець — 7, 10–11, 16, 18, 802, 805, 609, 812, 821
Вишня Остап (Губенко П. М.), укр. письменник — 263,
767
Віганд Адольф, харк. вчитель архітектури XVIII ст. —
677
Вільянов, харк. архітектор XVIII ст. — 677
Вітченко Д. М., укр. архітектор-реставратор — 18
Воейков Ф. М., київський генерал-губернатор — 515
Войцехович Петро, седнівський сотник поч. XVIII ст.,
фундатор Покровської ц. у м. Седнів (нині Чернігів-
ської обл.) — 145
Войцеховичі, старшинський седнівський рід — 769
Волков Г., рад. філософ — 791
Волков Н. М. — 418, 444, 553
Володимир Великий, київський князь — 35
Володимир Мономах, київський князь — 367
Волошиненко (Волошенко) Василь, укр. народний май-
стер-архітектор — 56, 416–417
Вольтер Ф.-М., франц. філософ і письменник XVIII ст.
— 676
Вольф Х., нім. філософ XVIII ст. — 676
Вольфскрон А., норвезьк. історик архітектури — 749
Ворона Дем'ян, укр. народний майстер-архітектор — 56
Воскобійник І. Л., співроб. МУМу — 30
Вуллі Л., англ. археолог — 721, 780

ПРЕДМЕТНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Авдіївка, м. Донецької обл. (раніше с. Бахмутського пов. Катеринославської губ.):
• ц. Михайла — 703

Авдіївка (лісова пристань), с. Сосницького р-ну Чернігівської обл. — 756

Адамівка, с. Носівського р-ну Чернігівської обл.:
• Михайлівська ц. — 64, 185, (440–441)¹⁾, 730

Австрія (Австрия) — 784

Азія — 10

Айдар, р. — 247

Англія (Англия) — 44, 784

Андріїв Лози — див. Андріївка, с. Балаклійського р-ну Харківської обл.

Андріївка, сл. (?) — 57

Андріївка (Андріїв Лози), с. Балаклійського р-ну Харківської обл. — 758

Андріївка, с. Городнянського пов. Чернігівської губ., нині Городнянського р-ну Чернігівської обл. — 50

Андріївка, с. Крелевецького р-ну Сумської обл. (раніше с. Коропського пов. Чернігівської губ.):
• Успенська ц. 1786 р. — 62, 370, (613–614), 728

Андріївка, с. Чернігівської обл. (раніше. Крелевецького пов. Чернігівської губ.), нині не існує — 757

Андруші, нині в складі м. Переяслава-Хмельницького Київської обл. (раніше с. Переяславського пов. Полтавської губ., частково затоплене Канівським водосховищем):
• ц. Юрія — 821, 823

Анісів (Онисів, Онисове), с. Чернігівського р-ну Чернігівської обл. — 149, 661, 725

Ані, городище, кол. столиця Вірменського царства, нині тер. Туреччини — 25

Антонівка, с. Варвинського р-ну Чернігівської обл. (раніше Пирятинського пов. Полтавської губ.):
• ц. Покрови 1765 р. — 49, 52, 56, 60, 127, 185, (439–440), 643, 683, 730

Антонівка, с. Ямпільського р-ну Сумської обл. — 181:
• Преображенська ц. 1761 р. — 56, 60, 106, 181, (381), 382, 724, 729

Артемівка, с. Харківського пов. Харківської губ., нині в складі м. Мерефа Харківського р-ну Харківської обл.:
• Введенська ц. 1761 р. — 29, 60, 97, 197–198, 203, (209–223), 224, 231, 247, 277, 351, 641, 729, 731–736, 738, 740–745

Артюхівка, с. Роменського р-ну Сумської обл.:
• ц. Юрія 1778 р. — 62, 67, 369, 453–454, 511–512, (546–551), 582, 602, 709, 726, 731–735, 737–741, 743–745

Бабайківка (Бабайкове), с. Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. (раніше с. Новомосковського пов. Катеринославської губ.):
• ц. Миколи 1773 р. — 57, 61, 85, 113, 472, 490, (503–504), 536, 727

Бабайкове, с. — див. Бабайківка, с.

Багачка, мч. — див. Велика Багачка, мч.

Бакирівка, с. Охтирського р-ну Сумської обл.:
• П'ятницька (Св. Параскеви) ц. 1801 р. — 51, 63, 111, 370, 642, (643–646), 728, 733–735, 737, 740, 742, 745–746

Балаклія, мч., райцентр Харківської обл. — 758

Балтійське море — 11

Бальдівка, с. Суражського р-ну Брянської обл. (РФ) (раніше сл. Стародубівського пов. Чернігівської губ.) — 756

Баришівка, м., райцентр Київської обл.:
• Благовіщенська ц. — 149, 725

Баси, с., нині в складі м. Суми — 677

Батурин, с. Бахмацького р-ну Чернігівської обл. — 60, 67, 69, 674, 818

Батуринський м-р — 484 — див. також Крупицький м-р

Безгинівка, с. Старобільського пов. Харківської губ. — див. Безгинове, с.

Безгинове (кол. Безгинівка), с. Новоайдарського р-ну Луганської обл.:
• Казанська ц. 1772 р. — 54, 106, 312, 724

Бездрик, с. Сумського р-ну Сумської обл.:
• Михайлівська ц. ~ 1780-х рр. — 54, 56, 64, 148, (554–555), 648, 724–725

Березівка, с. Прилуцького р-ну Чернігівської (раніше с. Прилуцького пов. Полтавської губ.) — 47
• Воздвиженська ц. 1775 р. — 61, 370, (533–534), 613, 728

Березівка, с. Талалаївського р-ну Чернігівської обл.:
• ц. Михайла 1754 р. або 1768 р. — 370

Березна, мч. Менського р-ну Чернігівської обл.:
• Вознесенська ц. 1761 р. — 30–31, 40, 43, 50, 52–53, 57, 60, 91, 104–105, 133, 183, 210, (333–367), 369, 390, 395, 398, 406, 643, 676, 686, 688, 696, 698, 719, 730–736, 738–745, 751, 761, 763–765, 792–793, 838

Берека, с. Первомайського р-ну Харківської обл.:
• ц. Різдва 1787 р. — 62, 97, 197–198, (239–246), 247, 368, 729, 731–734, 737–738, 740–744, 746, 765

Берислав — м., райцентр Херсонської обл.
• Введенська ц. 1726 р. — 59, 85, (159–160), 490, 804, 821, 826, 837

Билбасівка, мч. Слов'янського р-ну Донецької обл.:
• Преображенська ц. 1779 р. — 67, 729

Білгородка, городище — див. Білогородка, с.

Білогородка (Білгородка), с. Києво-Святошинського р-ну Київської обл. — 35

Білики, с. Кобеляцького пов. Полтавської губ., нині с. Кобеляцького р-ну Полтавської обл.:
• ц. Покрови 1781 р. — 14, 62, 97, 197, 275, (598–601), 729

Білі Береги, лісова пристань біля мч. Коропа Чернігівської обл. — 150, 756

Білка, с. Тростянецького р-ну Сумської обл. — 758

Білка, с. Коростенського р-ну Житомирської обл. — 568

Білопілля, м., райцентр Сумської обл.:
• Михайлівська ц. 1779 р. — 62, 106, 312, (567–568), 724

Білосток, с. Луцького р-ну Волинської обл.:
• ц. Михайла 1636 р. — 344

Білошапки, с. Прилуцького пов. Полтавської губ., нині с. Прилуцького р-ну Чернігівської обл.:
• ц. Юрія 1795 р. — 418, 728

¹⁾ В круглих дужках подано номери сторінки, яким відповідає окремий підрозділ, присвячений тій чи іншій пам'ятці. Знаком питання (?) позначено невпевнено локалізовані населені пункти. — О. С.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Аркасбіля — арочна ніша у стіні, призначена для поховання або встановлення саркофагів. Виникла в ранньохристиянській архітектурі.

Архівольт — (від італ. *archivolto*, від лат. *arcus volutus* — дуга-облямовувач) — криволінійне зовнішнє обрамлення отвору арки, вікна, часто у вигляді профільованої тяги. Архівольт виділяє дугу арки з площини стіни, іноді стає основним мотивом її обробки.

Апсіда — виступ східної частини храму, де знаходиться вівтар.

Бабинець — приміщення в західній частині церкви, прилегле до нави, в якому під час літургії знаходилися жінки. Бабинець входить у канонічну, тридільну систему планування православного, переважно дерев'яного храму — бабинець, нава, вівтар.

Базиліка — прямокутна в плані споруда, розділена всередині рядами колон або стовпів зазвичай на 3–5 частин — нав. Середня нава, найвища, освітлюється через вікна над дахами бічних нав і зазвичай закінчується півкруглим виступом — абсидою.

Балюстрада — (від італ. *balaustrata*, фр. *balustrade*) — невисока наскрізна огорожа балконів, терас, галерей, сходів або дахів, яка сформована з ряду фігурних балясин чи стовпчиків, вгорі з'єднана горизонтальними перилами, плитою, а внизу спирається на цоколь у вигляді бруса, що може бути оформлений різними обломами. Балюстрада є частиною архітектурного оздоблення будівель.

Балясіна — вертикальний елемент балюстради, невисокий фігурний (часто веретеноподібний) стовпчик, що підтримує перила сходів, терас, балконів, дахів. Робиться гладеньким або прикрашається різьбленням, розписами, золоченням.

Банька — в українській традиційній архітектурі гранчаста або кругла в плані форма над куполом храмової споруди.

Блейвейс — фарба, свинцеві білила.

Бруштель (бугштель) — криволінійне ребро каркасу бані.

Вікружка — угнутий профіль («облом»), що в своєму окресленні має чверть кола або кривої, близької до цієї форми.

«В лисіці» — спосіб укріплення зрубів, коли протилежні грані зрубів скріплюють шпильковим з'єднанням.

Вінець — один горизонтальний ряд дерев'яних колод чи брусів, пов'язаних врубками і покладених по периметру будівлі. Вінець є основою зрубної конструкції дерев'яної будівлі.

Вірвечка — елемент різьблення по дереву.

Волюта — архітектурна деталь у вигляді спіралевидного завитка, часто з кружком («оком») у центрі.

Восьмерік — восьмигранна в плані споруда, або частина споруди.

«Вшулі» — тип з'єднання брусів у зрубі.

Гзимс — карниз.

Голосник — просвіт в східній грані центральної дільниці.

Гонт — покрівельний матеріал у вигляді тонких колодних дощечок, в перерізі у вигляді вузького клина з пазом на ширшій грані.

Гусьок — складний архітектурний облом (профіль поперечного розрізу пластичної архітектурної деталі), сполука опуклої нижньої та вгнутої верхньої дуг з однаковими радіусами

Гутти — (з лат. *gutta* — крапля) — прикраси античного антаблемента в вигляді усечених конусів. Нагадують краплі води, що звисають з карнизу після дощу.

Двостінок — у дерев'яній сакральній архітектурі видозведена прибудова-зруб із західного боку церкви, що з'єднувала бабинець із дзвіницею.

Дімник — 1. Волокове вікно у курній хаті. 2. Вид пічної труби, що влаштовується у курній хаті. 3. Декоративне завершення димаря.

Дільниця — найпростіша конструкція в дерев'яному будівництві, що утворюється покладеними один на одне вінцями з колод чи брусів.

«Драні» дахи — дахи, криті дранню (або драницею) — вузькими й тоненькими дощечками або дерев'яною стружкою.

Драниця — вузькі й тоненькі дощечки (стружки), різновид покрівельного матеріалу.

Естамп — (фр. *estampe*, досл. — «відбиток») — твір друкованої графіки, який являє собою відбиток на папері, тканині та інших матеріалах.

Зазубень — 1. Частина чого-небудь, що видається наперед по відношенню до вертикальної поверхні. 2. Зубець у контурі чогось. 3. Тупик, глухий закуток. 4. Зазублина, щербина.

Закот — відгорнутий, закочений назовні край чого-небудь

Залом — уступ в конструкції стін або даху, що створений комбінацією вертикального і похилого зрубів.

Замковіще (замчище) — місце, де колись був замок.

Заплічки — 1. Горизонтальні виступи, які симетрично примикають ззовні до основи дуги або щипця в брівці (рельєфній декоративній дузі над прорізом). 2. Прямокутні відрізки криволінійної у плані форми.

Зруб — конструкція стін будинку з колод чи брусів, які укладають горизонтальними рядами та в кутах з'єднують врубками.

Кальówka — 1. Дощка або брус з нескладним профілем краю, що містить полувал.

Канелю́ри — елемент різьблення у вигляді вертикальних жолобків.

Кант — ребро, пруг дошки, бруса тощо.

Карби — те саме, що і виїмка, рівчик, вирізьблення.

Кару́к — столярний клей на основі вишневого глею.

Ка́хлі — різновид кераміки, що використовується для облицювання печей.

Конвіса́р — бляхар (жестянщик).

Коно́вка — дерев'яне відро.

Крижовий — хрестоподібний; такий, що має в плані хрест.

Кри́лас — місце в церкві, де під час літургії стоять півчі.

Кро́кви — похилі бруси, що є основою конструкції високого багатосхилого (на два схили, на чотири і більше схилів) даху.

Куру́шка — димар.